

Конформне тлумачення Конституції

та забезпечення єдності
правової системи в діяльності
Конституційного Суду України

М. В. Савчин

*кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри конституційного
та адміністративного права Київського
університету права НАН України*

Р. В. Марчук

*спеціаліст Апарату Верховної Ради України
з питань правосуддя, магістрант Одеської
національної юридичної академії*

Розкрито особливості конформного тлумачення Конституції України Конституційним Судом, що впливає із вимог правової визначеності, неконституційності прогалів і колізій у поточному законодавстві з міркувань зв'язаності держави правом та природи конституційної юстиції.

Ключові слова: конформне тлумачення, конституційна юриспруденція, верховенство права, динамічне тлумачення, гармонізація, конституційність.

Раскрыто особенности конформного толкования Конституции Украины Конституционным Судом, что обусловлено требованиями правовой определенности, недопустимости пробелов в поточном законодательстве в контексте связанности государства правом и природы конституционной юстиции.

Ключевые слова: конформное толкование, конституционная юриспруденция, верховенство права, динамическое толкование, гармонизация, конституционность.

Discloses particular conformal interpretation of the Constitution of Ukraine Constitutional Court, which follows from the requirements of legal certainty and prevent gaps and collision in ordinary legislation for reasons obligation legal state and the nature of constitutional justice.

Keywords: conformal interpretation, constitutional law, rule of law, dynamic interpretation, harmonization, constitutionality.

Розвиток вітчизняного конституціоналізму демонструє плюралізм думок щодо бачення природи конституційних норм у ході їх застосування суб'єктами владних повноважень. Зрозуміло, що традиційні способи тлумачення правових норм складають лише первинний рівень інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України (далі –

КСУ), яка не може зводитися лише до механістичного їх застосування. КСУ дедалі частіше у своїх ухвалах, рішеннях і висновках застосовує різні підходи інтерпретації конституційного тексту, враховуючи динаміку розвитку конституційної матерії, соціальних процесів і явищ. У межах вітчизняної наукової доктрини конформне тлумачення ще не було предметом дослідження серед вчених-конституціоналістів, хоча вже існує емпірична база у діяльності КСУ. Водночас можна виділити спроби комплексного дослідження проблем тлумачення правових норм у контексті правотворчої діяльності судів [1–5].

Акти конституційної юриспруденції формують значний емпіричний матеріал, містять низку усталеної практики (юриспруденції) КСУ, що можуть слугувати орієнтиром для подальшої законопроектної роботи, впливаючи на конституційну традицію, єдність та стабільність правової системи.

Саме тому нами поставлено за мету дослідити особливості конституційно-конформного тлумачення з огляду на «відкритість» Основного Закону та горизонтальний ефект конституції [6]. Саме з цим пов'язаний відповідний вплив конституційної юриспруденції на поточне законодавство, забезпечуючи цілісність і єдність правової системи.

Конституція як «відкритий текст» і засади тлумачення конституційних норм. Конституція, будучи актом установчої влади з високим ступенем легітимності, спрямована на забезпечення статичної та динамічної функції розвитку правової системи, зокрема через засоби конституційної юстиції. Положення Конституції України володіють еластичністю, оскільки вони переважно визначають основні напрямки правової політики відповідно до соціальних цінностей і основоположних принципів права. За таких умов КСУ надає офіційне тлумачення конституційним цінностям і принципам, розвиваючи ідеї, закладені у конституцію,

розвиваючи та конкретизуючи її [7, с. 83]. Такі фундаментальні засади – конституційні цінності (справедливість, верховенство права, зв'язаність влади зобов'язуючою силою прав і свобод людини тощо) та права людини й основоположні свободи складають своєрідну «відкриту» частину тексту Конституції України. З огляду на це, роль органу конституційної юстиції в інтерпретації конституційних норм має характер розвитку конституції як реально діючого правопорядку, закріпленого за допомогою відповідних норм, реалізація яких залежить від поточного законодавства.

Крім цього, у зв'язку із динамікою конституційно-правового регулювання, КСУ доволі часто постає перед дилемою застосування граматичного аналізу смислу слів, словосполучень, що при інтерпретації норм може призводити до різних наслідків стосовно їх конституційності. Тому КСУ має здійснювати інтерпретацію норм не лише у контексті етимології слів (хоча це має бути покладено в основу формування висновків розуміння норми чи терміна), а й керуватися семантичним значенням слів, надаючи йому перевагу у випадку виявлення колізій чи прогалин у поточному законодавстві [8, с. 27]. За таких умов орган конституційної юрисдикції може виробити м'яку модель розуміння закону у контексті конституційності певної норми, оскільки правовий зміст конституції зумовлений також неконфліктним розумінням змісту конституційних норм, які мають тлумачитися у світлі цінностей та принципів конституції.

Тобто офіційне тлумачення норм КСУ не повинно призводити до своєрідної «інфляції» конституційно-правової матерії, вносити додаткові колізії у правову систему. Інакше колізії між правовими нормами порушуватимуть єдність та наступність правової системи, що несе загрозу верховенству й стабільності конституції, засадам функціонування правової державнос-

ті. Адже будь-який акт КСУ має тлумачити з метою забезпечення його внутрішньої узгодженості, оскільки системний спосіб тлумачення імпліцитно передбачає відсутність суперечностей всередині акта, який підлягає тлумаченню. З огляду на це, КСУ опиняється перед дилемою: чи визнавати неконституційним правовий акт або його норму у випадку, якщо він вносить додаткові колізії у зміст норм чинної Конституції України або загрожує єдиному розумінню її положень? Чи можливо тлумачити таку колізію/прогалину у конституційному контексті? І чи буде визнання конституційним цього правового акта виправданим з точки зору правової визначеності (передбачуваності наслідків чинності правових норм) та правомірності очікувань (стабільності законодавства)[9 – 11]?

За таких умов доречно вести мову про засади конформного тлумачення конституції, оскільки порушені питання досить складно вирішити у рамках традиційного чи динамічного тлумачення. Конформне тлумачення конституції (*verfassungskonforme Interpretation/Auslegung, consistent interpretation, la sentence interpretative, reserves d'interpretation*) полягає в обранні компромісного варіанта інтерпретації конституційних норм, за яким навіть у випадку виявлення неконституційності положень правового акта, що є предметом конституційного контролю, він визнається чинним у частині, в якій він відповідає конституційним принципам і нормам [12; 13]. Така практика широко розповсюджена у країнах Європи та Північної Америки. Це трапляється у випадках, коли інтерпретоване положення правового акта викликає неоднозначне тлумачення і відповідно до конкретної юридичної ситуації йому надається тлумачення лише у контексті конституційних принципів і норм. Надалі орган конституційної юстиції не бере до уваги положення правового акта, які є сумнівними з точки зору його конституційності.

Конституційний суд Чеської Республіки визнав правомірним «принцип пріоритету конституційного конформного тлумачення перед визнанням нечинним закону». На основі цього Суд зазначив, що «у ситуації, коли конкретне положення правового акта (pravního predpisu) уможливує два різних тлумачення, причому одне з них відповідає конституційному закону та міжнародним договорам відповідно до статті 10 Конституції Чеської Республіки, а інше – суперечить, не надається висновок про нечинність цього положення. При його вирішенні завданням суду є тлумачення цього положення у конституційно конформний спосіб» [14].

Конформне тлумачення конституції є дискусійним з точки зору легітимності судового активізму [15 – 19], оскільки виражає правотворчу функцію конституційної юстиції у випадках правової невизначеності. Згідно із засадами конституційності, у діяльності органів конституційної юстиції конформне тлумачення має базуватися на засадах поділу влади і не може містити потенційне втручання у сферу законодавця.

Конформність (від лат. *conformis* – подібний, схожий) – термін, яким характеризують пристосування до існуючого порядку речей, прийняття існуючих тенденцій, пануючих поглядів та доктрин*. Для виявлення змісту правової норми при традиційному тлумаченні застосовуються такі елементи, як виявлення значення слів та їх граматичне конструювання, аналіз змістовних зв'язків норм закону із одночасним

співставленням до мети регулювання в історичному контексті, та об'єктивно цільові елементи. Разом з тим, важливими при інтерпретації є критерії забезпечення єдності конституції, відповідність практиці та функціонально-правової адекватності, яке охоплюється системним тлумаченням [22, с. 315-316, 317].

Відповідно до засад конституційно-конформного тлумачення, закон не можна визнавати нечинним (неконституційним), якщо його можна тлумачити як такий, що відповідає конституції. Конформне тлумачення є доволі поширеним у німецькій та чеській конституційній юриспруденції [12; 14; 23; 24]. Таким чином, орган конституційної юрисдикції повинен будувати свою інтерпретаційну діяльність і на основі конформного тлумачення оспорюваних норм, базуючись на таких засадах тлумачення конституційних норм, як: єдність (цілісність) конституції; принцип практичного узгодження (конкордації) та правової визначеності.

Вплив конституції на поточне законодавство: роль конформного тлумачення конституції. Особливістю структури конституційної норми є її розвиток в актах поточного законодавства. Відповідно до приписів ч. 2 ст. 8 Конституції України, визначено ієрархію законів, на вершині якої стоїть конституція, яка підлягає також конкретизації і деталізації в звичайних законах парламентом. При цьому згідно зі сформульованою КСУ доктриною політичної доцільності парламент самостійно визначає моделі правового регулювання певної законодавчої сфери, визначеної ст. 92 Конституції України. Визначення певної моделі законодавчого регулювання (ліберального, ліберально-демократичного, соціал-демократичного, консервативного) впливає на особливості тлумачення конституції. Таким чином, тлумачення конституції має узгоджуватися із правовою політикою парламенту, покли-

*Термін «конформність» рідко вживане в українському конституційному праві, оскільки він не є на сьогодні адаптований у тлумачних словниках, які, наприклад, інтерпретують його на зразок «дотримання конформізму» чи «пристосуванство», «угодовство» [20, с. 452]. Лише словник іншомовних слів трактує його як «подібність», «відповідність» [21, с. 556]. Отже, адаптуючи до конституційного розуміння, конформне тлумачення правових актів полягає у його інтерпретації лише у відповідності до конституційного змісту правової норми.

каного конкретизувати конституцію у точному законодавстві у конституційно визначені способи.

КСУ при вирішенні питання про конституційність встановлення 4-відсоткового виборчого бар'єру для політичних партій (їх блоків) визначив, що це є питанням політичної доцільності. Тому Верховна Рада України діє лише в межах конституційних повноважень щодо визначення особливостей певної виборчої системи (рішення від 27 лютого 1998 р.). Зокрема, ця доктрина деталізована в ухвалі від 5 березня 1999 р., у якій Конституційний Суд зазначив, що вирішення політичних питань суперечить його призначенню як єдиного органу конституційної юрисдикції, оскільки будь-яка політична діяльність є несумісною з діяльністю як суддів загальносудової юрисдикції, так і суддів КСУ [25].

Конкретизація конституційних норм парламентом не може обмежуватися лише формальними критеріями, які визначають юридичну силу положень ординарних законів. Закони, що приймаються парламентом, мають відповідати принципам верховенства права, справедливості, рівності, відповідати конституційним гарантіям недопущення обмеження існуючого обсягу та об'єму основних прав і свобод. КСУ, вирішуючи конституційно-правовий спір, покликаний забезпечувати баланс інтересів у гетерогенному суспільстві. Цьому сприяє офіційне тлумачення Конституції і законів України, що дає змогу забезпечити однозначне і правильне розуміння змісту правових норм [26, с. 40].

Таким чином, Конституційний Суд в інтерпретаційній діяльності насамперед покликаний забезпечити єдність розуміння правових норм, її метою є однозначне і правильне розуміння та застосування положень Конституції і законів України на всій території держави, на підставі цього й ухвалює висновок. Згідно з конформним тлумаченням конституції, ви-

рішується не лише питання про конституційність змісту закону, а й здійснюється аналіз змісту конституції, з якою закон повинен бути узгоджений. Тобто в даному випадку інтерпретуються у взаємозв'язку як сама конституція, так і конституційні аспекти закону, що забезпечує їх тісний взаємозв'язок, а також єдність правопорядку [27, с. 54-57]. Наслідком застосування цього методу є: якщо можлива інтерпретація закону у відповідності до конституції, то його положення не підлягають визнанню нечинним.

Прикладами конформного тлумачення конституційних норм можуть бути висновок КСУ 3-в/2001 від 11 липня 2001 р. та рішення КСУ № 4-рп/2010 від 2 лютого 2010 р. Зокрема, у справі про Римський статут Конституційний Суд визначив Міжнародний кримінальний суд як установу, що доповнює національні органи кримінальної юстиції, юрисдикція якої на відміну юрисдикції Європейського Суду з прав людини пов'язана з ініціативою не тільки держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статутом злочину, «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». КСУ визнав Римський Статут Міжнародного кримінального суду таким, що не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого преамбули та ст. 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції». Сформульоване КСУ правове положення є прикладом конформного конституційного тлумачення, оскільки міжнародний договір інтерпретується виходячи з верховенства Конституції України. У рішенні № 4-рп/2010 КСУ, здійснивши аналіз оспорюваного пункту Положення про загальноосвітній навчальний заклад у системно-

му зв'язку із нормами Конституції України, прийшов до висновку, що в ньому відтворюється зміст ч. 1 та 3 ст. 10, ч. 5 ст. 53 Конституції України. У цій частині оспорюване положення не може вважатися неконституційним. Однак інша оспорювана норма, якою КМУ, доповнюючи п. 46 Положення абзацом другим, вийшов за межі своїх повноважень, передбачених Конституцією та законами України, зобов'язавши педагогічних працівників постійно застосовувати українську мову, була визнана КСУ такою, що суперечить Основному Закону України.

Останнім прикладом конформного тлумачення є рішення КСУ № 11-рп/ 2010 від 6 квітня 2010 р., яким було визнано конституційною участь позафракційних депутатів у формуванні коаліції депутатських фракцій як легітимної основи інвестири уряду. Квінтесенція цього рішення ґрунтується на конституційних гарантіях свободи політичної діяльності (ст. 15), визначенні засад вільного мандата парламентарія (хоча він також має елементи імперативності) та свободі розсуду Верховної Ради у межах Конституції визначати у Законі про свій регламент порядок формування коаліції фракцій. Водночас були висловлені позиції, за якими помилковість цього рішення полягає в тому, що Суд фактично зрівняв за юридичною силою Конституцію і Закон про Регламент Верховної Ради (окрема думка судді П. Стецюка), викрививши сутність змісту юридичної конструкції положення частини третьої ст. 83 Конституції (окрема думка судді В. Шижкіна). Проблема полягала в тому, що КСУ обійшов розгляд питання про засади формування коаліції фракцій у парламенті, виходячи напевно із розуміння предмета конституційного подання, яке стосувалося права позафракційних депутатів брати участь у процедурах інвестири уряду.

Водночас це рішення КСУ мало позитивні наслідки, оскільки за допомогою за-

собів конституційної юстиції мінімізує негативні аспекти елементів імперативного мандата народного депутата. Згідно із системним тлумаченням рішень КСУ від 17 вересня 2008 р. та 6 квітня 2010 р., формування уряду здійснюється на основі коаліції депутатських фракцій, до складу якої можуть входити також і позафракційні депутати парламенту. З урахуванням іноземного та вітчизняного досвіду конституційної юрисдикції можна виділити такі форми конформного тлумачення конституції: а) тлумачення конституції у взаємозв'язку із міжнародними договорами; б) тлумачення конституції у контексті установчих актів ЄС та правових актів органів ЄС; в) тлумачення конституції у контексті Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини; г) тлумачення конституції у взаємозв'язку із положеннями нормативно-правових актів, які є предметом конституційного контролю і викликають неоднозначне застосування чи практичну необхідність в офіційній інтерпретації.

Конституційна юриспруденція та якість поточного законодавства. Конституція як основний закон потребує конкретизації своїх положень в актах поточного конституційного законодавства. Особливого значення конституційна юриспруденція набуває у випадку тлумачення положень конституцій, якими визначаються гарантії прав і свобод людини. У цьому КСУ має зважати на «горизонтальний ефект» основоположних прав і свобод, закріплених Конституцією України, що становлять своєрідний ціннісний орієнтир для інтерпретації, визначаючи модель (механізм) співвідношення конституційної норми із нормою звичайного закону. Адже співвідношення між фундаментальним правом та звичайним законом зводиться до того, що такі закони можуть встановлювати обмеження фундаментальних прав відповід-

но до їхнього змісту та мають тлумачитися з урахуванням основоположних прав та зв'язаності з їх змістом та обсягом (сутністю змісту основного права) [27, с. 322]. У зв'язку з цим є неконституційними явищами прогалини і колізії у законодавстві, оскільки порушують засади правової визначеності, тобто обов'язку публічної влади належним чином доводити до населення зміст правових актів, які визначають зміст їхніх прав і обов'язків (ст. 57).

Сьогодні існує необхідність розвитку конституційних положень у поточному законодавстві, оскільки його відсутність веде до стану законодавчого упущення (недогляду) та можливості виконавчої влади зловживати своїми повноваженнями в умовах правової невизначеності. У цьому випадку зусилля конституційної юрисдикції по інтерпретації конституції далеко не завжди дають можливість забезпечити реальний захист основних прав і свобод. У цьому сенсі конституційні правоположення накладають позитивні обов'язки на законодавця з приводу належного правового регулювання. Постає питання самоконтролю законодавця, що, на думку Ш. Госепата, може бути досягнуто через конституційний суд, який здійснював би контроль щодо поточного законодавства на предмет ефективного забезпечення основних прав [28, с. 188-189].

Таким чином, конституція доповнюється та розвивається поточним законодавством і конституційною юриспруденцією. Верховна Рада при прийнятті законів пов'язана правовою позицією Конституційного Суду щодо конституційних положень, на розвиток яких приймається відповідний закон. Це впливає із загальнообов'язкового і остаточного характеру рішень і висновків КСУ [29, с. 226-228]. Зокрема, внаслідок прийняття Конституційним Судом України рішення № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 р. у справі про свободу утворення професійних спілок Верховна Рада України внесла відповідні зміни до закону про професійні

спілки, в якому було відтворено відповідну правову позицію Суду. Більше того, юриспруденція КСУ виступає фактором, що зумовлює корективи, які вносить законодавець у відповідний акт із врахуванням його рішень та висновків [30, с. 68].

Мова йде про певну функціональну пов'язаність тлумачення законів, згідно з якою інтерпретація норми має здійснюватись таким чином, щоб остання логічно несуперечливо включалась у права, а самі норми та цілі були приведені до оптимального та справедливого компромісу [31, с. 268].

За таких умов Конституційний Суд може або констатувати, що прогалини чи колізії у поточному законодавстві є порушенням Конституції України, і шляхом тлумачення долати їх, або рекомендувати прийняти парламенту відповідний закон на виконання конституційних приписів, або визначати свої рішення як преюдиціальні з метою їх належного застосування судами загальної юрисдикції і в адміністративній практиці.

Вирішення конституційних спорів КСУ слід розглядати засобом забезпечення динамічного розвитку розуміння норм права відповідно до існуючих соціально-політичних умов та надбань конституційної традиції. Згідно з Генеральною доповіддю XIV-го Конгресу Конференції європейських конституційних судів (Вільнюс, Литва, червень 2008 р.), органи конституційної юрисдикції у випадку виявлення прогалин чи колізій у праві можуть використовувати різні методи тлумачення конституції: а) виправити прогалини у поточному законодавстві шляхом тлумачення стану правого регулювання з наступним подоланням прогалин у поточному законодавстві; б) визнати наявність прогалин у поточному законодавстві неконституційними і зобов'язати суб'єкт правотворчості усунути таке упущення; в) хоча і не визнавати законодавчі прогалини неконституційними, однак критично їх оцінивши, рекомендувати суб'єкту правотвор-

чості виправити їх і надати для судів загальної юрисдикції зобов'язуюче тлумачення, вказавши про преюдицію свого рішення [32]. У сучасних умовах розвитку правової системи існує необхідність інтерпретації норм Основного Закону відповідно до усталених правовідносин та заasad правової визначеності як компонента верховенства права. Реалізуючи своє виняткове повноваження щодо офіційної інтерпретації конституційних положень та здійснюючи конституційний контроль, КСУ має застосувати елементи конформного тлумачення задля забезпечення конституційності та верховенства права. З цих міркувань, не можна зводити конституцію лише до її текстуального аналізу та механістичного поєднання традиційних способів тлумачення. КСУ має застосовувати під час вирішення конституційного спору диференційований підхід до оцінки правових актів з точки зору конституційності, якщо має двозначне розуміння положень поточного законодавства у конкретному суспільно-політичному аспекті.

На основі цього забезпечується тлумачення положення акта поточного законодавства лише у його конституційному значенні, не застосовуючи його тлумачення всупереч конституційним положенням. Тобто неконституційні аспекти правового акта, що є об'єктом конституційного контролю в силу положень ст. 152 Конституції України, не повинні КСУ братися до уваги. Конформне тлумачення норм Конституції України має наслідком забезпечення єдиного конституційного праворозуміння, гармонізації права та є гарантією правової визначеності поточного законодавства.

Таким чином, акти КСУ мають наслідком безпосередній вплив на поточне законодавство, подолання конституційних колізій та забезпечення правового вирішення проблеми довкола змісту двозначних положень актів поточного законодавства.

Література

1. Кампо В. М. Конституціоналізація зовнішніх відносин України: євроінтеграційний аспект / В. Кампо // Конституційне правосуддя. Вестник Конференції органів конституційного контролю стран молодой демократии. – 2008. – №1(39). – С. 44-65.
2. Рабінович П. М. Правотлумачення у конституційному судочинстві: герменевтичні аспекти / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2006. – № 39. – С. 6-7.
3. Рабінович С. Природно-правова аргументація у практиці Конституційного Суду України / С. Рабінович // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – №4. – С.103-113.
4. Сліденко І. Принцип верховенства Конституції: варіабельність деяких наслідків дії / І. Сліденко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – №1(11). – С. 50-54.
5. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. [Текст] / С. Шевчук. – К.: Реферат, 2007. – 640 с.
6. Государственное право Германии: Сокращен. пер. немецкого семитомного изд. / РАН. Ин-т государства и права. – М., 1994. – Т. 2.
7. Зорькин В. Роль конституционного суда в обеспечении стабильности и развития конституции / В. Зорькин // Сравнительное конституционное обозрение. – 2004. – № 3. – С. 83-87.
8. Смирнов А. В. Толкование норм права: учебно-практ. пособ. / А. Смирнов, А. Манукян. – М.: Проспект, 2008. – 144 с.
9. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія / С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
10. Савчин М. В. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України по тлумаченню Конституції України / М. Савчин, Р. Марчук // Часопис Київського університету права. – 2009. – №2. – С. 85-89.
11. Шевчук С. Судова правотворчість. Світовий досвід і перспективи в Україні. – К.: Реферат, 2006. – 640 с.
12. Klima K. a kol. Encyklopedia ustavnihho prava / K. Klima a kol. – Praha: ASPI, a.s., 2007. – 776 s.

13. *Deutsches Staatsrecht*. Ein Studienbuch von Reinhold Zippelius und Thomas Wuertenberger. 31. Auflage des von Theodor Maunz begründeten Werkes. – München: Verlag C. H. Beck München, 2005.
14. *Nales Pl*. US 48/95 26.03.1996 roku o interpretace zákona v souladu s ústavními zákony a mezinárodními smlouvami dle čl. 10 Ústavy. Режим доступу: <http://nalus.usoud.cz/Search/ResultDetail.aspx?id=27983&pos=4&cnt=12&typ=result>
15. Вей С. Принципи конституційної інтерпретації і самообмеження конституційного судді / С. Вей // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 2. – С. 57–59.
16. Klein Hans N. Das Parlament im Vervassungstaat / Hans N. Klein. Ausgewaeltige Beiträge. Herausgegeben von Marcel Kaufmann und Kyrrill-A. Schwarz. – Tübingen, Mohr Siebeck, 2006. – S. 409. – 424.
17. Савчин М. Принцип верховенства права та легітимність конституційних судів у конституційній державі / М. Савчин // Другі конституційні читання, присвячені пам'яті академіка Ю. М. Тодики: Міжнародна наукова конференція молодих учених, аспірантів і студентів, Харків, 29-30 травня 2009 р.: 36. тез наукових доповідей і повідомлень / За заг. ред. А. П. Гетьман. – Х.: Права людини, 2009. – С. 295 – 298.
18. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика: Монография / Ю. Тодыка. – Х.: Факт, 2001. – 328 с.
19. Шевчук С. В. Концепція самообмеження суду: доктрина «політичного питання», «політичної доцільності» та «поля розсуду держави» / С. В. Шевчук // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 20–32.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
21. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. В. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. – (Б-ка держ. службовця. Державна мова і діловодство.)
22. Государственное право Германии: Сокращен. пер. немецкого семитомного изд. / РАН. Ин-т государства и права. – М., 1994. – Т. 2.
23. Геберле П. Загальні проблеми конституційного права та юрисдикції конституційного суду на матеріалі «німецької моделі» і з погляду на Україну / П. Геберле // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №6. – С. 59-72.
24. Рижков Г. Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г.Рижков. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 112 с.
25. Огляд ухвал КСУ // Вісник КСУ. – 1999. – №4. – С. 36.
26. Тихий В. Офіційне тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 4. – С. 38 – 45.
27. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук – К.: Видавництво «Реферат», 2002. – 344 с.
28. Філософія прав людини / За ред. Ш. Геспата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 320 с.
29. Стрижак А. А. Закон України «Про Конституційний Суд України»: наук.-практ. комент. / А. А. Стрижак, Я. В. Рибалко, М. В. Савчин; за заг. ред. А. А. Стрижака. – К.: Ін Юре, 2009. – 328 с.
30. Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції. / А. Селіванов – К., Х.: Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.
31. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник: Пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
32. Бирмонтене Т. Генеральний доклад XIV Конгресса Конференции европейских конституционных судов / Т. Бирмонтене, Э. Ярашюнас, Э. Спруогис // Конституционное правосудие: Вестник Конференции органов конституционного контроля стран молодой демократии. Вып. 2 (40) – 3 (41), 2008. – Ереван: Центр конституционного права Республики Армения, 2008. – С. 70 – 245.